

BERLIJN

Vertaald door Marie-Christine Ruijs en Pon Ruiter

Berlijn
Een bewogen geschiedenis

Rory MacLean

De Bezige Bij Antwerpen

Het
verleden
is nooit
dood.
Het ligt
niet eens
in het
verleden.

CHRISTA WOLF

INHOUD

Inleiding:

In de verbeelding	9
1 — Konrad von Cölln en ware liefde	17
2 — Colin Albany en de acteurs	35
3 — Frederik de Grote en het ontstaan van Pruisen	49
4 — Karl Friedrich Schinkel en de droom van een hoofdstad	65
5 — Lili Neuss en de uil	83
6 — Walther Rathenau en vervlogen schoonheid	97
7 — Else Hirsch en de illusie	115
8 — Margarete Böhme en <i>Tagebuch einer Verlorenen</i>	131
9 — Fritz Haber en de geografie van het kwaad	149
10 — Käthe Kollwitz, moeder en kind	169
11 — Christopher Isherwood in een Stad van de Verbeelding	191
12 — Bertolt Brecht op een plek vol illusies	211
13 — Marlene Dietrich, je moet iemand worden	221
14 — Leni Riefenstahl en de fatale fout	243
15 — Albert Speer en Germania	263
16 — Joseph Goebbels, de man die Hitler maakte	277
17 — Dieter Werner, de bouwer van de Muur	305

18 — Bill Harvey en de tunnel	327
19 — John F. Kennedy: politiek als theater	351
20 — David Bowie en ‘Heroes’	363
21 — Lieu Van Ha en het pistool	385
22 — Dansen!	401
23 — Ilse Philips, in een ander Berlijn	419
24 — Berlijn verbeeld	429
 <i>Nawoord en bibliografie</i>	435
<i>Woord van dank</i>	445
<i>Register</i>	447

INLEIDING

In de verbeelding

De dageraad werpt de schaduw van een verdwenen paleis over de nevel. De fluitklanken van een koning zweven op de lucht. Bomen schieten de lucht in op het vergeten zijspoor waar Lenin moest wachten voor hij zijn revolutie kon beginnen. De eindoverwinning slaat gouden vonken door het zware geboomte van de Tiergarten. As uit de ovens van Sachsenhausen kolkt in stoffige wolken boven het monument voor de Holocaust. Het gelach van kinderen kaatst over de smalle, naakte parken waar ooit de Muur heeft gestaan. Op een banale parkeerplaats staan gefascineerde toeristen op Hitlers verborgen bunker. Berlijn heeft meer geschiedenis dan goed is voor een stad.

Waarom voelen we ons tot bepaalde steden aangetrokken? Misschien door een verhaal dat we als kind hebben gelezen. Of dankzij iemand die we als tiener tegen het lijf zijn gelopen. Of misschien gewoon omdat een plek ons raakt, en bewoners, gebouwen en geschiedenis onderdeel zijn van ons idee van wat het betekent om een mens te zijn. In Parijs draait het om romantische liefde. In Lourdes om het geloof. New York is energie. Londen was en is en blijft trendy.

In Berlijn gaat het om veranderlijkheid. De identiteit van de stad is niet gebaseerd op stabiliteit, maar op verandering. Er is geen andere stad die zo vaak zo machtig is geweest en zo diep is gevallen. Geen andere hoofdstad is zo gehaat, zo gevreesd, zo geliefd geweest. Geen andere plek is zo verscheurd en vernield in vijf eeuwen vol conflicten, van godsdienstoorlogen tot de Koude Oorlog, als dit middelpunt van de ideologische strijd in Europa.

Berlijn is een stad die voortdurend bezig is aan een proces van worden, nooit van zijn, en dus is het vooral een stad van de verbeelding. Lang voor de vreemdeling de stad in het oog krijgt, voelt hij de pijnlijke lacunes even sterk als wat brutaal wél aanwezig is: het

gevoel dat levens geleefd zijn, dromen zijn verwezenlijkt en kwaad is gedaan, en dat met een intensiteit die zo choquerend is dat de lucht uiteen is gereten en verscheurd. Er is hier zo veel verdwenen of heruitgevonden dat de geest probeert dat vacuüm op te vullen, het onzichtbare een gezicht te geven, feiten te koppelen aan fictie. Omdat heden en verleden geen van beide vastliggen, ontstaat zo een geanimeerde dialoog tussen de twee, tussen de stad die je ziet en de plek die in tienduizend boeken, films, schilderijen en gewaagde architectonische utopieën is geportretteerd. De echo's van gisteren kaatsen over de straten van vandaag, en de ideeën van dromers en dictators lijken even tastbaar als stenen en stuc. Een hypnotiserende, ongrijpbare stad komt in je gedachten tot leven.

In een vorig leven reisde ik als tiener heel Europa door. Een hele zomer lang was ik zo vrij als een vogel in de lucht. Ik beklom de Eiffeltoren, draafde de Spaanse Trappen af en voelde de aarde beven onder de sterren op een Grieks strand. In de laatste week van die vakantie zag ik de Muur. Die gruwelijke barrière veroorzaakte een schok die me tot in de kern van mijn wezen raakte. Wachttorens in het hart van Europa, prikkeldraad en grenswachten die opdracht hadden om medeburgers neer te schieten als die onder een ander bewind wilden leven.

Ik kende de geschiedenis. Ik wist wat er gebeurd was. Alleen snapte ik het niet. De mensen door wier toedoen Duitsland en Europa in tweeën waren gedeeld – de planners uit de oorlog, de Sovjetcommissarissen, de agenten van de Stasi – waren geen monsters. Het waren gewone mannen en vrouwen. Ik wilde begrijpen wat hen had gedreven, waarom ze gedaan hadden wat ze gedaan hadden, maar tegelijkertijd boezemden hun misdaden me ook weerzin in en voelde ik vooral mee met het lijden dat ze hun slachtoffers hadden aangedaan.

Die hele week werd ik keer op keer naar de Muur getrokken. Uren stond ik op het houten observatieplatform aan het eind van een bizar doodlopend stuk straat vanwaar je uit kon kijken over de verdwenen Potsdamer Platz. Zwijgend staarde ik naar de *Todes-*

streifen, verbijsterd dat een botsing tussen twee ideologieën in het hart van een stad in beton kon worden gegoten.

Toen, op de laatste dag van de vakantie, ging ik naar het Oosten. Bij Checkpoint Charlie stapte ik over een witte geschilderde lijn en glipte door een opening in de Muur. Voor me gingen hekken omhoog, achter me weer dicht. Auto's en voetgangers moesten door een smalle betonnen passage met scherpe bochten erin. Een Russische MiG vloog laag over de verlaten Brandenburger Tor en ging door de geluidsbarrière. De ruiten trilden, en ook mijn geloof in de aangeboren goedheid van de mens kreeg een klap.

Ik gaf mijn paspoort aan een gewapende beambte, betaalde mijn visum en bleef in de motregen staan wachten naast een in een grijs uniform gestoken luitenant van het *Volksarmee*. Hij had een geladen geweer in zijn hand. Achter zijn lage wachthuisje zag ik dat de deuren van gebouwen waren dichtgemetseld. De ingangen van de metro waren afgesloten. De Friedrichstrasse, ooit een levendige straat waar veel kranten hun kantoren hadden, was nu een grauwe rij vlakke betonnen gevels, waaruit bewoners en herinneringen waren weggezogen.

Op die laatste – en eerste – dag liep ik van de zwaarbewaakte grensovergang naar de door de wind geeselde Alexanderplatz. Ik had een bundel verhalen bij me van Alfred Döblin, uit de jaren twintig. Vóór de oorlog en de Muur had Berlijns grootste biograaf over de kinderkopjes gelopen van binnenplaatsen, kleermakerijen gezien, werkloze jongens, hun pet scheef op het hoofd, klokkenmakers en 'héél goedkope vrouwen'. Om hen heen klonken kreten in gutturaal Jiddisj. Bij visboeren lagen de vette haringen op ijs. Ze kalkten de prijzen op de kelderdeur van hun hoge, hoekige huis. Draaiorgels blèrden voor de bioscopen in de Münzstrasse. Boven een arbeidersboekwinkel rustte een geschilderde hand op een open boek, onder een sikkkel, halmen graan en de woorden 'Om meer te produceren moet je meer weten'.

Maar in de jaren zeventig was er in deze monsterlijke massa beton niets meer wat nog deed denken aan wat vijftig jaar daarvoor Döblins 'trillende hart van Berlijn' was geweest. Dankzij de fantasieën van Albert Speer, de Lancaster-bommenwerpers van de Britten

en de communistische stadsplanners was van de oude stad vrijwel niets meer over. Om me heen hoorde ik geen stemmen, en zongen geen vogels. De betegelde Brunnen der Internationalen Freundschaft stond droog. In het hol galmende, kleurloze Zentrum-warenhuis waren zo te zien alleen maar Russische Melodia-lp's te koop. Een bruin met beige S-Bahn-trein ratelde over de bogen. Ik klemde mijn hand zo hard om het boek dat mijn knokkels wit zagen. Alexanderplatz leek verlaten, op een jong stel met een kinderwagen na. Onder het haveloze Weltzeituhr – waarin planeten als schokkerig stervende atomen om de kern heen draaiden – stopten ze even om wat aan het dekentje van de baby te verschikken. Ik keek in de kinderwagen. De baby was een plastic pop.

Eén enkel gebouw met een menselijke maat trok mijn blik. Aan de westelijke rand van het plein, achter een tramhalte, stond de Marienkirche, de tweede parochiekerk van Berlijn, gebouwd op een iets hoger liggend zanderig stuk grond, ergens in de dertiende eeuw. Alleen aan de schuine hoek van de kerk zag je nog iets terug van het oude stratenplan. Toen ik erheen liep, zag ik dat de oude bakstenen muren nog steeds bezaaid waren met kogelgaten. Het karige licht dat door de vuile ruiten viel, trok de geest omlaag naar waar de schaduwen loerden in plaats van hem richting hemel te sturen. In de deuropening stond een eenzame vrouw te rillen in haar kousen, terwijl een schoenmaker zijn mes scherpte om haar laarzen van nieuwe hakken te voorzien.

De Dood stond in de vestibule achter hen. Hij greep de hand van kardinaal en paus, koning en ridder, magistraat en nar en ging hun voor op hun laatste reis. Ik liep met hen mee, de kerk in, langs de bleke, twintig meter lange gotische muurschildering. De *Totentanz* was waarschijnlijk in 1469 geschilderd, in kinderlijk eenvoudige stijl, en had bommen, brand en atheïsme overleefd. Hij werd na een half millennium herontdekt, verborgen onder lagen witkalk. De naïeve dansers waren nog onzichtbaar toen Nietzsche, om maar een naam te noemen, langs ze heen liep en voor het eerst de 'heimelijke doodsdrijf' van Berlijn voelde. Goethe, Voltaire en de gebroeders Grimm waren hem voorgegaan, de kerk in, en hadden de *Totentanz* eerder gevoeld dan dat ze hem hadden gezien, net als

andere bezoekers en bewoners – Tsjechov, Kafka, Döblin, Nabokov en Günther Grass. In dezelfde hal had Anita Berber – de door Otto Dix geschilderde erotische danseres met de zwarte lippen – de inspiratie gevonden voor haar eigen naakte doodsdans en had ook Nick Cave gestaan, terwijl hij in zijn hoofd de tekst hoorde van ‘Death is Not the End’. Tijdens zijn verblijf in de stad heeft Jean-Paul Sartre zich zelfs misschien een wereld voorgesteld waarin de doden zij aan zij leven met de levenden, maar onzichtbaar voor die levenden, en niet in staat om hen aan te raken.

‘Gaat allen met mij mee en sluit u aan bij de dans des doods’, zegt de grimmige leider van de stoet in het Duits uit die tijd, en werpt een blik over zijn schouder naar zijn huppelende gevolg, en ik beseftte dat hij ook naar mij keek, zoals hij naar iedereen had gekeken die hierlangs was gekomen, in een poging om ons bij zijn dans te betrekken.

Even beeldde ik me in dat ik de uitgestoken handen van de gedoemde dansers zou aanpakken. Ik liep met hen mee, de kerk uit, terwijl de zon van achter de wolken tevoorschijn kwam. De Alexanderplatz was niet langer uitgestorven. Het plein was in een oogwenk bevolkt geraakt met slachtoffers van de pest en hoeren die de legertros van de Habsburgers volgden. Middeleeuwse verhalenvertellers en kakelende viswijven kwamen tot leven. Op wraak beluste soldaten van het Rode Leger sarden vrouwen die gebukt puin aan het ruimen waren. In de menigte zag ik kauwgom kauwende Amerikaanse GI’s en geblakerde bemanningsleden van Britse bommenwerpers, hun hand nog om hun verkoolde parachute geklemd. Ik zag Napoleon op zijn witte strijdros, en ik zag pantsergrenadiers van de SS in paradepas over vermoorde Joodse kinderen marcheren. Ik zag de stoet auto’s met John F. Kennedy erin stoppen bij een bakkerij om daar een zak vol met poedersuiker bestoven *Pfannkuchen* met pruimenvulling te kopen.

En dat niet alleen. Tussen de doden waren ook de iconische scheppingen van de stad te zien. De helden van David Bowie kusten elkaar bij de Muur, de engelen van Wim Wenders wiekten boven een door flambouwen verlichte naziparade, Sally Bowles ging winkelen met Marlene Dietrich en George Smiley keek hoe

bomvolle treinen naar Auschwitz vertrokken. Zover ik kon kijken reikten Berlijnse legenden, echt en verbeeld, elkaar de hand en slo-ten zich aan bij de optocht van de Dood – en bij mij.

Het licht veranderde en mijn droom vervloog, en ook de zomer. Ik liep de kerk uit en keerde terug naar Canada en mijn gewone wereld. Maar een deel van me gelooft dat we blijven bestaan op een plek die we hebben verlaten, en ik voelde al snel de drang om terug te gaan naar Berlijn. In het decennium dat volgde, kwam ik keer op keer terug, om films te maken en aan mijn eerste boek te beginnen, probeerde ik door de witkalk van het dagelijkse bestaan heen te kijken en werd ik verliefd – een liefde die soms verdween, maar steeds weer terugkwam – op deze extatische, grillige stad met zijn duizend-en-een geesten.

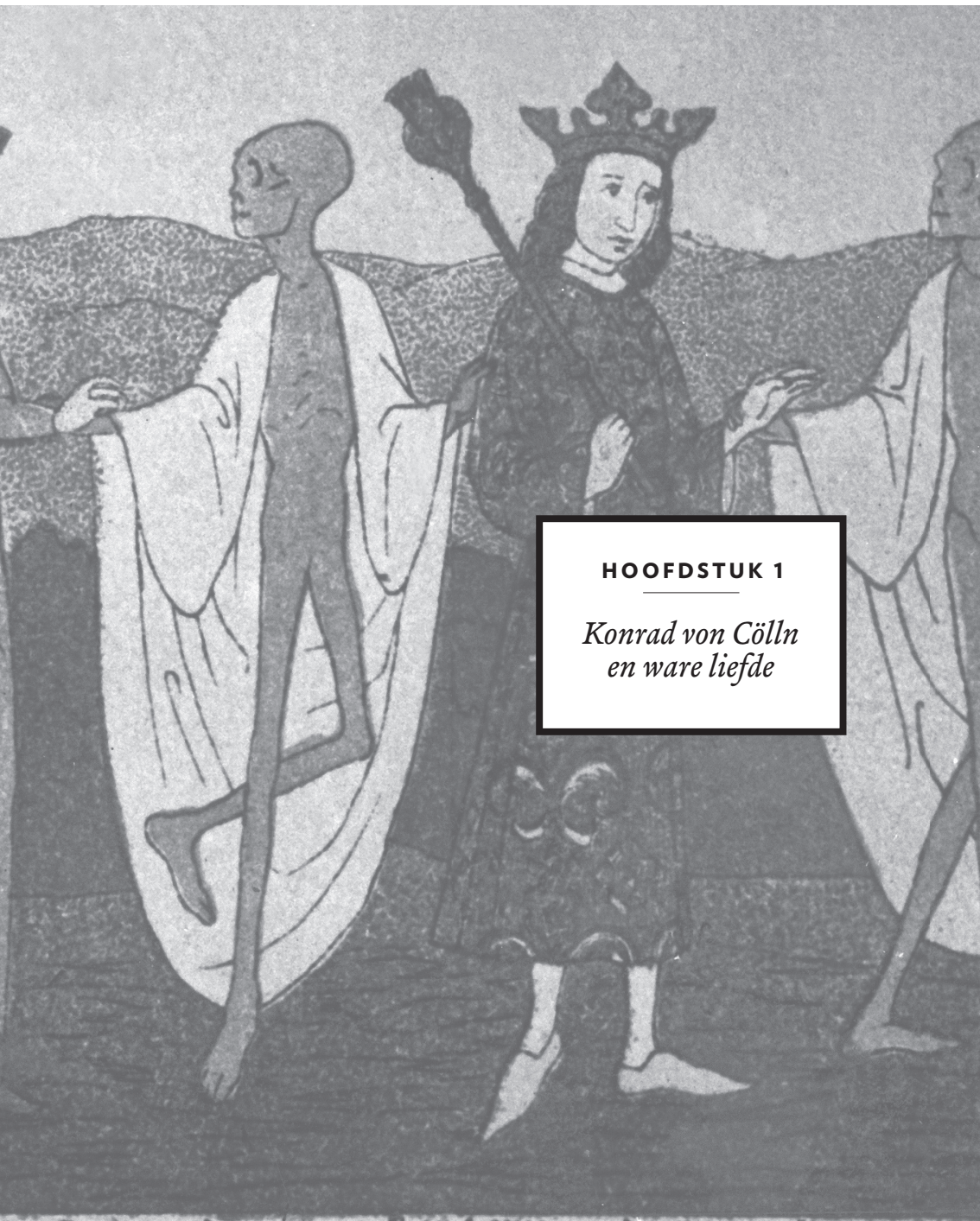
Toen, in 1989, ging de zon weer schijnen. Ossi's en wessi's dansten samen op de Muur, hand in hand, zwaaiend met sterretjes, niet in een laatste wals met de Dood, maar feestvierend omdat er een nieuw begin was gemaakt. Ik liet een rij voetafdrukken achter in het gladgestreken zand van het niemandsland dat nu twee werelden met elkaar verbond. Om me heen waren duizenden *Mauer-spechte* met houwelen en hamers aan het hakken. Pruttelende Trabantjes – de plastic auto van het arbeidersparadijs – reden in een blauwe walm van uitlaatgassen om troepen soldaten heen die het beton aan het slopen waren. Soms gaven ze het op, en dan werden ze geduwd. Bij Checkpoint Charlie speelde de Russische cellist Mstislav Rostropovitsj – de Russen hadden hem jaren getreiterd en geïntimideerd en hem toen het burgerschap ontnomen – een suite van Bach. Naast hem viel een oude man op zijn knieën neer en begon te huilen. Ploegen arbeiders verbonden door de Muur gescheiden stukken straat weer met elkaar. Gesloten U-Bahn-stations werden bevrijd van hun geesten. Binnen een jaar was 155 kilometer Muur verdwenen. Ervoor in de plaats kwam een discrete strook plaveisel, en er kwamen fietspaden met vreemde bochten erin. In deze stad veranderden dingen die ik gedaan had in herinneringen, en gingen deel uitmaken van de geschiedenis van de stad, niet zozeer omdat ik daar iets had gedaan wat van enig belang

was, als wel omdat dat bij anderen wel zo was, en omdat wat zij hadden gedaan verweven raakte met mijn leven.

Nu, nadat ik veertig jaar keer op keer op bezoek ben geweest, heb ik me hier gevestigd en wil ik een poging doen om deze plek in kaart te brengen, deze stad, verdeeld tussen verleden en heden, conformiteit en opstandigheid, het zichtbare en het onzichtbare. Ik sta op de Alexanderplatz met zijn getatoeëerde toeristen en oude Berlijners die genieten van de zon, met hun iPhones en schoothondjes, een neonbandje om de pols of op een terras buiten een café, met een deken om zich heen. Ik loop bij hen vandaan, zowel het verleden als de toekomst in, ga het plein af en begin aan een zwerftocht door de stad. Ik weet dat een echte kaart niet te maken is door lukraak door een stad te dwalen en interessante feitjes op te schrijven. Om het zichtbare én het onzichtbare in kaart te brengen moet je kennismaken met de mensen achter de mythes, met de kunstenaars, denkers en activisten wier gedreven denkbelden niet minder echt zijn dan de bitter koude winternachten van de stad. Berlijn heeft hen gemaakt, en zij maakten Berlijn; een ooit armzalige, rauwe nederzetting is nu de hoofdstad van Europa.

Dit boek schetst een portret van de stad aan de hand van die mannen en vrouwen, en naast hen ook anderen van wie je nog nooit hebt gehoord en van wier leven je alleen maar een vaag idee hebt: Duitsers en buitenlanders, hier geboren dochters en geadopteerde zoons, politici en schilders, een koning met een gebroken hart en een herboren popster, een duivels genie en minstens één engel. Het zijn bijzondere persoonlijkheden, stuk voor stuk verschillend. Maar één kenmerk hebben ze gemeen, zowel nu als in het verleden. In dit laboratorium van creativiteit en kwaadaardigheid, in deze *Heimat* van fantasie en Dood, daagde Berlijn hen uit om hun verbeelding te gebruiken.

HOOFDSTUK 1

*Konrad von Cölln
en ware liefde*

Detail van het *Totentanz*-fresco in de Marienkirche in Berlijn, circa 1469.

(AKG-IMAGES/ULLSTEIN BILD)

Marienkirche, 1469

Hij hield er niet van de woorden uit te schrijven, hun vleugels te kortwieken, ze in de tijd te fixeren, zoals de arme opgezette zangvogeltjes met hun glazen oogjes in de schatkamer van de keurvorst. Gesproken woorden waren levende gedachten, ongekluisterd, die steeds wisselende patronen volgden in de lucht en de geest, heen en weer geblazen door grillen van de verbeelding of een vlaag gelach. Hier wat verguldsel, daar wat krullen, de verrichtingen van een held of de tedere verlangens van een herderinnetje aangepast voor Cölln, Berlijn, Spandau of Treptow. Elke stad was weer anders, en dus werd elke ballade toegesneden op de stemming en wensen van de toehoorders. Dat was de kunst, de vrijheid, en dat was de zwaluwvlucht van zijn roeping geweest. Zonder die vrijheid raakten zijn woorden hun muziek kwijt en zijn muziek haar klanken, zoals een merel die vast komt te zitten op een lijmstok en verbijsterd zwijgt. Maar nu, op deze saaie septemberavond in de Marienkirche, moest Konrad de woorden opschrijven, de teksten en de melodieën van de oude chansons vastleggen. In het licht van de lamp leek de verse verf van de muurschildering, zijn vaders portret, even nat als de tranen op zijn wangen. Hij zette de fles aan zijn lippen en liep toen struikelend door de vestibule heen en het knekelveld op.

Zijn vader Gottfried von Cölln was een *Minnesänger* geweest, een dolende dichter, en een vazal van de vorst. In het jaar onzes Heren 1448, kort nadat keurvorst Frederik 'Eisenzahn' opdracht had gegeven tot het bouwen van het Schloss, waren de Berlijners met Gottfried aan het hoofd in opstand gekomen en hadden ze de sluizen van de Spree opengezet om zo de fundamenteën door het water te laten verzwelgen. 'IJzertand' reageerde even bruuft als toen hij de gemeenteraad naar huis had gestuurd. Vijfhonderd ridders – meer opgeschoten tuig dan adellijk volk – trokken door de

straten, ranselden opstandelingen af en gooiden hun standbeeld van Roland, hét symbool van de rechten van burgers, in de Spree. De *Unwille* van Gottfried was de enige opstandige daad van zijn leven geweest. Daarna had hij uiteraard moeten vluchten – maar niet voor hij zo liefdevol afscheid had genomen van zijn vrouw dat dat negen maanden later leidde tot de geboorte van Konrad.

Het eerste decennium daarna dwaalde Gottfried door heel Duitsland en ook daarbuiten, door Praag en Parijs, en nam hij alles aan wat God hem stuurde: zon, regen, mist, sneeuw, honger of een feestmaal. In het afgelegen Lausitz at hij snoeksoep en hertenleverpasteitjes. Aan de oever van de Elbe dronk hij hete brandewijn, op smaak gebracht met kruidnagels en anjelier. Hij werd beroofd, mishandeld en voor dood achtergelaten in de Alpen van Savoye. Hij zag de zon opgaan boven de Middellandse Zee. En overal waar hij kwam, zong hij, evenzeer om zijn hart te vullen als om een korst brood te verdienen.

Aan de hoven van markgraven en vorsten vertelde Gottfried de oude verhalen over machtige strijders van lang geleden, maagden met een tuiltje verse rozen in hun haar, wijze heiligen en verdorven demonen. Hij zong in het Latijn, in het Frans en het Occitaans. Hij sloot zich zelfs een tijd aan bij een harpist en een vedelaar. Nu zwierven ze als trio rond, en leerden van elkaar.

Hij verzamelde ook andere traditionele liederen. Op de Petit Pont en in de Provence plukte hij *chansons d'amour* en andere melodieën uit de lucht zoals een zwaluw insecten vangt en prentte ze in zijn geheugen. Altijd favoriet waren de minneliederen uit een ridderlijker tijd.

Maar net als een reiziger bij gevestigde mensen een beetje honger opwekt naar vrijheid, kwam bij hem een verlangen op naar zijn eigen land. Precies tien jaar na zijn vertrek stond de zwerver weer op de drempel van zijn eigen huis en stak een eeltige hand uit naar de jongen die zich achter de rokken van zijn moeder verborg. Daarna trok Gottfried de jonge Konrad mee door de ongeplaveide steegjes en over de houten Langebrücke naar het Schloss aan de Spree. Daar liet hij zich voor de keurvorst op zijn knieën vallen en smeekte om vergiffenis. Hij zei dat hij zijn hart had gevolgd en de